

TUDOMÁNYOS ÉLET / SCIENTIFIC LIFE

Az Erdei Ferenc életútját, tudományos pályafutását elemző írással olyan sorozatot kívánunk indítani a Tér és Társadalomban, amely a regionális tudomány jeles előfutárainak munkásságát, annak utóéletét, maradandó értékeit ismerteti és méltatja, valamint felvázolja az illetőnek a tudományban s a közéletben játszott szerepét. Jóllehet a regionális tudomány fiatal diszciplína – Magyarországon „deklaráltan” s intézményesülve hozzávetőleg negyedszázados múltra tekinthet vissza –, ám korábról is művelői, előfutárai közé sorolhatunk oly tudósokat, szakembereket, akik a regionális tudományba való „befogadásukat”, az „előfutár”-státust azzal nyerték el, hogy a társadalom „területiségét”, térbeli folyamatait többféle tudományág szempontjai, megközelítési módjai alapján vizsgálták, s munkásságuk egyik célja e folyamatok tudatos formálása volt.

Erdei Ferenc szociológiája

Sociology of Ferenc Erdei

CSEPELI GYÖRGY

Erdei Ferenc születésének 100. évfordulója kiváló alkalom arra, hogy felmérjük a magyar szociológia története e kivételes képességű szereplőjének életművét, s megnézzük, mi adja műveinek ma sem szűnő varázsát, megkérdezzük, hogy mi az, ami Erdei szemléletének avulatlanságát, izgalmasságát okozza?

Az Erdei-életmű elemzésének legnagyobb tehertétele a szerző személye, akinek szelleme jóval előtte szűnt meg eleven lenni, mint teste. Ha Bibó István, aki Erdei testi-lelki jó barátja, szellemi kenyerespajtása volt, azt kérhette, hogy fejfájára csak annyit írjanak, hogy „élt 1945–48 között”, akkor Erdei esetében jogos lenne a kijelentés, miszerint „élt 1931–1945” között.

Az ókori Athénben és Rómában volt szokás, hogy az egymást követő hatalmi főszereplők a nekik – s ezzel együtt az őket hatalomra segítő politikai erőknél – nem tetsző elődökre emlékeztető jeleket eltüntették a fizikai térből abban a reményben, hogy ezáltal a jelek referensei majd eltűnnek a

metafizikai térből is. Ez az eljárás, amelynek a rómaiak a „*damnatio memoriae*” nevet adták, nem halt el. Erdei Ferenc az 1945 után létrejött magyarországi szovjet helytartóságban jelentős politikai szerepet vállalt, mely szerep az 1990-ben bekövetkezett változások által előidézett új politikai helyzetben vállalhatatlanná és védhetetlenné vált, noha mind a mai napig nem született egy lelkiismeretes forrásfeldolgozáson alapuló életrajz, mely az esetleges mentő körülményeket is megmutathatta volna.

A politikai szereplés visszamenőleg árnyat vet a megelőző tudományos teljesítményre, s az Erdeivel foglalkozó irodalom láthatóan nem képes megbirkózni azzal a kétségtelenül nehéz helyzettel, amit a tudós és a politikus kettőssége jelent Erdei esetében (Bognár 2010).

Ez az írás semmiképpen sem tűzi maga elé a célt, hogy ezt a skizofrén helyzetet elemezze, hanem kiindulásként csak arra a megállapításra szorítkozik, miszerint „a politikus meghalt, de a tudós él”.

Bizonyosra vehető természetesen, hogy a kettősség nem véletlenül következett be. Erdeiben eszmélésétől fogva együtt él a lázadó és a megalkuvó, a kérlelhetetlen valóságkritikus, aki csukott szemmel is látja az „igazságot”, valamint a lelkiismeretes valóságkutató, aki a tapasztalatban keresi az igazságot. H. Soós Mária adta közre az „élő” Erdei leveleit, amelyek megértéséhez nem kell pszichológusnak lenni ahhoz, hogy beelássunk az Erdeiben éppen formálódó szerepek konfliktusának mélységeibe (H. Soós 1991).

A levelek arról is meggyőzik a mai olvasót, hogy a kettősség nem egyszerűen Erdei különös személyiségvonása volt, hanem következett abból a társadalmi és társas helyzetből, amelyben élt. Egyáltalán nem lehet véletlen, hogy a makói parasztfiú egyik barátja a szegedi egyetemen a nemesi eredetű hivatalnokértelmiségi középosztály, másik barátja meg a zsidó eredetű polgárság ivadéka volt. Mindkét barát extra képességű volt, de egyikük sem kapta meg a képességeihez mért életet. Reitzer Bélát munkaszolgálatosként elragadta az ukrajnai frontra irányított tehervonat. Bibót megnyomorította az a rendszer, melynek működtetésében Erdei vezető szerepet vállalt (Huszár 1979).

Erdei huszonegy éves volt, amikor megjelent első műve, a Királyhegyesről szóló leírás, mely még zsenge, bár – mint méltatói megállapítják – már ebben az írásban is jóval több van, mint a paraszti élet elmúlása feletti siránkozás. Mindenesetre, ha csak ez az egy mű maradt volna fenn Erdeitől, senki sem állíthatná, hogy klasszikus szerző.

Második műve, amelynek írásakor ugyancsak közelebb volt a huszadik, mint a huszonötödik évhez, szülővárosa, Makó társadalmának elemzésére vállalkozott. A teljes írás csak 1982-ben jelent meg a kevesek által olvasott Makói Múzeumi Füzetekben. Innen vette át Kulcsár Kálmán, és adta közre a kötetben, mely Erdei történelmi és szociológiai munkáit gyűjtötte össze. Huszár Tibor, aki a máig legteljesebb portrét rajzolta meg a fiatal Erdeiről, még nem láthatta a teljes kéziratot, de a vázlat és az általa olvasott, a korban publikált részek ismeretében elismerően nyilatkozik a műről. Hasonló szellemben ír Kulcsár Kálmán, Bognár Bulcsú és Némedi Dénes.

Az „élő” Erdei múlt század végi recepciójára az általános elismerés jellemző, ugyanakkor az életmű egészével vagy egyes elemeivel foglalkozó szerzők láthatóan nem tudják magukat kivonni a „halott Erdei” elpusztításra ítélt emlékezetének hatalma alól. Ezáltal lehetetlenné válik az eredetileg megírt művek saját szempontú elemzése, a szerző szempontjainak lényegi, még mai szemmel nézve is ikonoklasztikus újításainak felismerése. A tudós és a politikus kettőssége láthatóan megbabonázza az Erdeivel foglalkozó szerzőket, akik az egyes művekkel való foglalkozás során politikai-ideológiai nézőpontjuktól függően szüntelenül arra kényszerülnek, hogy mentegessék, vagy ellenkezőleg, elítéljék a szerzőt, akinek írásaival éppen foglalkoznak.

A feladat azonban az lenne, hogy dialógust hozunk létre a műveket létrehozó szerző és a mai kor szociológusai között. Csak ebben az esetben jöhetünk rá, hogy mi az, amit meg kell tanulnunk Erdeitől.

Az alig egy évtized alatt született műveket végigolvasva szemmel látható, s Erdei kései kritikusi is elismerik, hogy kivételes művekről van szó, amelyeknek ott lenne a helyük a nemzetközi szociológiai irodalom klasszikus művei között: ott, ahol Weber, Tönnies, Durkheim, Merton műveit találjuk. Hogy Erdei neve nincs ebben a névsorban, az sokat mond a magyar szellemi élet nemzetközi önmenedzselési képességéről, pontosabban annak hiányáról.

Ha a korai művek alapján Erdeinek a társadalomhoz való közelítését akarnánk jellemezni, elsőként a dogmatizmustól való mentességét említhetnénk. Ez azt jelenti, hogy nem fogad el és nem tesz magáévá előzetesen semmi olyan tanítást, amely a későbbiekben korlátozná akár a vizsgálódásban, akár a gondolkodásban. (Különös, hogy éppen ezt a tulajdonságát veszíti el 1944-decemberében egyik napról a másikra.) Nyitottsága azonban nem program, hanem hajtóerő, ami a választott társadalmi valósághoz való közelségre, a közvetlen tapasztalatok szerzésére, az adatok gyűjtésére készíti. Erdei induktív típus. Elképesztően finom elméleti disztinkciókra képes, amelyek azonban soha nem nélkülözik a kutatói tapasztalat adta biztonságot. Nemcsak értjük, hanem tudjuk is mindig, hogy miről beszél.

Mint barátja, Bibó, Erdei is rengeteget merít Hajnal Istvántól, akiről a magyar szociológia történetében ritka kivételként Lakatos László tollából nagyszerű életrajz született (Lakatos 1996). Hajnal történelem- és társadalomszemléletét, s azon belül a magyar társadalom Európában elfoglalt sajátos regionális helyzetére vonatkozó gondolatokat Erdei kreatívan veszi át. Mesteréhez híven nem tesz éles különbséget történelem, társadalom és társadalomlélektan között, amit nemcsak Hajnal, hanem saját józan esze is sugallhatott számára, hiszen amikor kiment Makóra, ott nem azt látta, hogy a Kossuth utcában a szociológia, a Főtéren a történelem s a Gettóban a szociálpszichológia lakik. Az „élő Erdei” síron túl is képes volt meglepetést okozni. A Valóság c. folyóiratban jelent meg a múlt század 70-es éveiben hosszú időn át lappangó kézírata, melyben a maguk korában megjelent írásokból egyébként egyértelműen kiolvasható ikonoklasztikus elméletét fejtette ki a

magyar társadalom kettős szerkezetéről, melynek lényege az állami-közhi-
vatali rendbe betelepült egykori nemesi középosztály és a kapitalizmust él-
tető polgári osztály párhuzamos jelenléte a társadalomban (Erdei 1976). A
szociológiai recepció pozitív volt, amire Kolosi Tamás és Szelényi Iván
struktúrakutatásai csak ráerősítettek. A társadalomtörténészek szemében
azonban ez az elmélet mind a mai napig vörös posztó (Kövér, Gyáni 1998).

Makó Erdeinek nemcsak szülővárosa, hanem sorsa is volt. Kézenfekvő,
hogy első nagyobb igényű társadalmelemzési kísérletének Makó lett a tár-
gya. A késői olvasó azonban, ha nem tudja, hogy Makó volt a szerző szülő-
városa, a szöveg alapján nem is sejtje a kötődést. Szubjektív színeknek, a
Szabó Zoltántól ismeretes „szerelmes földrajznak” a pontosan fogalmazott
mondatokban nyomuk sincs. Erdei „értékmentes” elemzést készített, amely
nem árulkodik arról, hogy szerzője „aszketikus, társadalomfeletti forradal-
már életre” készülődik.

A kiindulás mi más lehetne, mint a természeti környezet. Erdei számára
azonban nincs természet önmagában. Már az első mondatokból kitetszik,
hogy a szerző tökéletesen látja: az ember természeti környezete, éljen
Makón vagy bárhol másutt, az ember által alkotott „második természet”, a
kultúra műve. Makó természeti környezete ráadásul súlyos történelmi örök-
séggel terhes. A török megszállás előtt a jobboldali Maros-vidék, mint
egyébként az egész Alföld, a középkori kultúra jegyeit viselte magán, épp-
úgy, mint a középkori Magyarország egésze. Ebből az egészből robbantotta
ki a török hódoltság a maga részét, mely magába foglalta Makót is. A közép-
korból nem maradt meg semmi, a török dűlés előtti kultúrtáj helyén a török
dűlés elmúltá után pusztá és mocsár maradt.

Makó a megszakított folyamatosság városa, s mint Erdei magyar váro-
sokról írt tipológiai vázlatából tudjuk, Makó osztozott ebben a sorsban az
összes többi alföldi várossal. A megszakított folyamatosság eredményeként
Makó lett az egyetlen város a jobboldali Maros-vidék pusztán maradt kis ré-
giójában, mely egyébként mezőgazdasági termelés szempontjából szerfölött
kedvező adottságokkal rendelkezett.

A Makóba települt lakosság ki is használta ezeket a kiváló adottságo-
kat. De kik települtek ebbe a városba? A kérdésre adott válasz előtt Erdei
tisztázza a kategória jelentését, melyet a leírás során majd használ. A kor-
ban nem igazán pontos és világos jelentésben használt „nép” tartalmát se-
bészhez méltó finomsággal szálazza szét annak érdekében, hogy a fogalom
használható legyen számára. Megoldása abból áll, hogy már a „nép” szó
hallatán izgalomba jövő kortársaival ellentétben számára a „nép” nem vég-
pont, hanem kiindulópont. Mint írja: „A társadalmi vizsgálat nem tehet
mást, mint hogy fogalmat konstruál saját használatára olyképpen, hogy kü-
lön népiségnek tekint minden népcsoportot, mely akár azonos vérség vagy
fajtatulajdonságok, akár közös nyelv vagy történelmi sorsközösség révén ál-
talanosan azonos, a magatartások minden vonalán kiütöző jellemvonáso-

kat tüntet fel. Ilyen népfogalom alapján három különböző népjelleg létezik Makón a közönséges magyar népességen belül, illetve annak változataként: paraszt, zsidó és cigány” (Erdei 1984, 355–356.).

Ez a kiindulás, amely sziklaszilárd alapja lesz az elkövetkező elemzéseknek, ahol a „magyar népesség” homogenizáló kategóriáján belül nyomon követhetjük a „paraszt”, a „zsidó” és a „cigány” kategóriák alakváltozásait, melyek során a kutató-szerző éles szemmel veszi észre, hogy a „zsidók” és a „cigányok” különleges csoportközi viszonyok hordozói. (Tudomásom szerint ekkor, 1934-ben magyar nyelven elsőként használja Erdei a „csoportközi viszonyok” kifejezést, melyet „intergroup relations” változatban az angol nyelven művelt szociálpszichológia két évtized múltán honosított meg a szakirodalomban.)

Miután megismerkedtünk a színtérrel és a szereplőkkel, ideje megnézni, hogy miből élnek. Makó esetében erre a kérdésre egyszerű a válasz: a hagymából. A hagyma persze nem nő magától, azt termesztetni kell. A termesztés keretei a kisgazdaságok. Makó a kisgazdaságok városa, ami Erdei számára nem egyszerűen gazdaszociológiai jelenség, hanem megkerülhetetlen társadalom-lélektani következmények forrása. Mint írja, „ez a tény azonban a társadalom különös atomizáltságának előképe és egyben magyarázata”. A „társadalom különös atomizáltsága” a későbbi következő történeti, szociológiai és szociálpszichológiai elemzések kulcsmozzanata lesz. A föld megoszlása alig-alig tér el a Pareto-szabálytól. A „közönséges magyar népesség” 30%-ának kezén van a föld 70%-a, ami egyben azt is jelenti, hogy a többség a föld jóval kisebb részével kénytelen megelégedni.

Az életszínvonal tükrében a megoszlás szintén a Pareto-szabályt követi, bár a leggazdagabbak aránya alatta marad a szabály alapján elvárhatónak (20% helyett csak 10%). Viszonylag nagy (40%) a középszinten élők aránya, s a lakosság fele tartozik a „szegény” kategóriába.

Az első rész zárófejezete a történeti visszatekintés, amely már előrevetíti a következő rész finom társadalmi, társadalom-lélektani megfigyeléseit. Erdei nem használja a „individualizáció” kifejezést, de egyértelműen az individualizációs folyamatra utal, amikor azt mondja, hogy Makón az „általános megkötöttség feloldódóban van”. Ezzel a lehető legtömörebben utal arra, amit Dahrendorf jóval később a „ligatúra” típusú társadalmi helyzeteknek „opció” típusú helyzetek javára történő elmozdulásáról ír (Dahrendorf 1957). A török dúlást követő újratelepülés után az első nagy változás az úrbéri szolgáltatásoktól való megszabadulás volt, amely egyaránt érintette az úrbéri szolgáltatások hasznonélvezőit és kötelezettjeit. Ez volt az a mozzanat, amely megszüntette Makón a „parasztvilágot”, s létrehozta azt az új világot, amelybe beilleszkedni Erdei szerint „alig kisebb dolog, mint a magyarságból idegen népiségbe asszimilálódni.”

A Makóról készített társadalomrajz második része azzal a problémával foglalkozik, hogy miként sikerült a kapitalizmus által teremtett új világba

beépülniük a régi Makó társadalmilag, etnikailag, sőt területileg egymástól meglehetősen elszigeteltségben élő népességi szegmenseinek. A kapitalizmus behatolása senkit nem ítelt halálra, de mindenkit átalakulásra kényszerített. Némedi Dénes veszi észre, hogy Erdei a paraszti sorssal kapcsolatosan előszeretettel emlegette a „metamorfózis” kifejezést, mely éppúgy lehet Makó egészében vett társadalmának jellemzője, mint ahogyan a makói társadalmat alkotó egyes részekre is igaz lehet (Némedi 1985).

A metamorfózis kifejezés azért is szerencsés, mert jól kifejezi azt a paradoxont, hogy „az átalakulás nem teremtett tiszta helyzetet, a társadalom rétegei nem cserélődtek ki, hanem egymás mellett és egymásba szövődve fennállnak”. Az átalakulás tehát úgy következett be, hogy mindenki megmaradt annak, aki volt, miközben más lett. A kapitalizmus behatolása, melynek kezdő időpontját Erdei 1860-ra teszi, kétpólusúvá tette a társadalmat. A két pólus statisztikai jelenlétéről már meggyőződhattünk az előző részben. Ebben a részben a pólusok szociológiai jelentést kapnak. Az egyik pólus a „polgári réteg”, a másik a „proletariátus”.

A két pólus elemzésében mutatkozik meg a szerző-kutató képessége arra, hogy „saját használatra alkalmas” fogalmak sokaságát konstruálja, amelyek a röntgensugarak erejével hatolnak be az vizsgált társadalom testébe.

A „polgáriként” azonosított pólus nem egészen polgári, de a polgári felé közelítő csoportja a korábbi nemesi rend, melyből a dzsentri réteg lett, megszálva a hivatali státusokat. Kifejezetten a polgárságba sorolhatók a szabadfoglalkozásúak és a nem nemesi eredetű hivatalnokok. A polgári réteg harmadik szegmensét az iparosok és a kereskedők adják, akik egyik csoportja a parasztságból emelkedett ki, másik csoportja a zsidók által lakott gettóból jött. A polgárság negyedik csoportja a vagyonosodó parasztság, amely ugyanúgy úton van a polgári élet felé, mint feudális ellenpárja, a nemesség.

A különbségekre érzékeny társadalomrajzot számtalan részlet gazdagítja, melyek vizsgálatára külön-külön szakszociológiai elemzéseket lehetett volna készíteni, csakhogy Erdei korában ezek a szakszociológiák még nem is léteztek. A polgár és a proletár közötti kontinuum érzékeltetésére Erdei életmód-kategóriát hoz fel. A teljes polgári élet kelléke a városi komfort, míg a teljes proletárélet jellemzője az állandó szükség. (Tisztán vett pólus persze nincs.) Erdei leírása szerint az 1860 és 1930 között eltelt hetvenéves időszak kivételessége Makón „a csoportok lazulása, az egyéniesedés folyamata”, mely különböző módokon és különböző jelentőséggel folyik le az egyes osztályokon belül. Ernst Gellner 30 évvel később ezt a folyamatot „szociális entrópiaként” írta le, amelyet az agrártársadalom ipari társadalomba való átmenetének törvényszerű kövekezményeként jellemez. Gellner arra is gondolt, hogy az agrártársadalom egyes csoportjai nem engedelmessé válnak a „szociális entrópia” törvényének, s ellenállnak, megmaradnak a korábbi kollektív identitásuk szabta keretek szerint, miközben ha akarnak, ha nem, az új társadalomnak részévé válnak. Gellner azonban nem hoz fel

példát elméletére, mindössze „kékekről” meg „zöldekről” beszél (Gellner 1983). Erdei Ferenc ezzel szemben Makó társadalmának átalakulását vizsgálva minden egyes „népjelleg” szerint megkülönböztetett csoport esetében bemutatja, hogy mi történik az egyes csoportokkal, amelyeket nemcsak „népjelleg” szerint, hanem települési jelleg és nemzedéki sor szerint is nyilvántart.

Ez a komplex megközelítés teszi a mai szociológusok számára is példaszerűvé Erdei művét, annál is inkább, mert a mai szociológiából sajnálatosan hiányzik a komplex, történeti, szociológiai, gazdasági és szociálpszichológiai szempontokat egyszerre érvényesítő elemzési készség, amely Erdei művének jellemzője.

Az atomizálódás a városiasodás kontextusában következik be, ami egyben annak szemléltetésére is jó példa, hogy egy alföldi város soha nem lesz olyan, mint egy nyugat-európai. A makói társadalmat alkotó eredeti csoportokat érintő „bomlás” és „széthullás” nem érintette a város és vidéke közötti eltéphetetlen gazdasági és szociális kapcsolatokat, amelyek miatt Makó (mint minden más alföldi város) különbözik a nyugat-európai városoktól (Erdei 1984, 373.).

Miközben az 1860 után bekövetkeztett változások atomizálták az embereket, egyúttal lazították a kiinduló helyzetre jellemző lakóhelyi szegregációt is. A dzsentrivé vált „nemesi” lakossági szegmens a város központjában telepedett meg. A központ egyben e réteg tagjainak a munkahelye is volt. Itt helyezkedtek el a városi szerkezetben működő közfunkciók ellátásához szükséges szervezetek (összesen 35) épületei, melyek külső megjelenésükben is különböznek a város egyéni célokat szolgáló épületeitől. Klasszicista stílus, nagy méret, feltűnő elhelyezkedés jellemzi ezeket az épületeket. A lakóhelyül szolgáló házak komfortosak, tágasak.

Osztály és vallás egyszerre magyarázta a reformátusok, a katolikusok és a görög katolikusok elkülönülését. Külön laktak a zsidók a „gettóban”, míg a cigányok által lakott körzet neve „Cigánybécs”. Ennek a körzetnek a területe régen sertéslegelő volt, s „emberi lakásra csak a felelőtlen bátorság jelölhette ki” (Erdei 1984, 376.). Az egységesülés ezt a körzetet érintette legkisebb mértékben. „Az utcákon járda, csatorna és villanyvezeték csak szórványosan található, a házak nagy részben lapos tetejű sárkalyibák, vízjárás idején egyetlen vízállás az egész terület, s nem egy ház összedül. A mélyített kertekben nád és káka tenyészik, és leggyakoribb háziállat a béka” (Erdei 1984, 376.). Ha valaki mai leírásként olvassa, ma is megtalálhatná ugyanazokat, akiket Erdei annak idején „cigány”-ként azonosított.

Hasonló jelleget mutatnak a zsellérnegyedek, csak ezeket mások lakják. Új elemként jelentek meg a munkásnegyedek, melyek sivárságban nem különböznek a zsellérnegyedek átlágától. A városból kimenő utak mentén helyezkednek el a közelebbi és távolabbi tanyák. A távolabbi tanyák között hálózatosodás ment végbe, amelynek eredményeként központoszerű kezdemények keletkeztek. Ezeknek a helyén valaha, a török hódoltság előtt fal-

vak voltak. A tanyák funkciója elsődlegesen az, hogy legyen hol termelni, amit azután Makón lehet majd eladni.

A leírás időpontjában Makón és vonzáskörzetében 70 000 embert érintett a „falusi-rendi kötöttségek meglazulása”, a „polgári társadalom határozott kibontakozása”, a „teljes atomizáltság” állapotának bekövetkezése, amit a modern szociológia „szociális entrópia” néven nevez.

A modern makói városi szintér lakóinak atomizációja és keveredése Erdei leírásában mindegyik kiindulócsoporthoz tartozó esetében három egymást váltó nemzedéken keresztül válik plasztikussá és életközelié. A változások vesztese a nemeség, amely rendi társadalmi státusát sikeresen átváltotta ugyan a hivatali hierarchia adta státusra, de a váltás ára az elzárkózás, a változásokra való érzéketlenség, a rugalmatlan ideológiai pozíciók felvétele volt.

A polgárság története ezzel szemben sikertörténet. Minden egyes következő nemzedék több teret foglalt el Makó társadalmi és gazdasági terében, mint a megelőző. A szerző éles szemére vall, hogy „pszichózisokat” említ, amelyek a szociológiai értelemben megvalósult polgári osztályegység diszharmonikus mozzanatai. A Napkelet polgári olvasói feltehetően nemigen érthettek szót a Nyugat olvasóival, s megfordítva.

A parasztság útja kétfelé vezetett. Egyesek előtt polgárosodási pályák nyíltak meg, mások számára meg a proletarizáció kényszere maradt. A „paraszt-metamorfózis” mindkét esetben teljessé vált. A modernitáshoz való asszimiláció teljes lett: „Akik elhagyták a paraszti kereteket, azok megtagadnak minden közösséget a parasztsággal, de nem tudják parasztnak magukat azok sem, akik részben vagy egészben a paraszt-hagyományok kötöttségében élnek” (Erdei 1984, 382.).

A későbbi fejezetek mind variációk a modernizáció témájára. A változások széttörték a korábbi családi kereteket, ami kiürítette a korábbi családi gazdasági és szociális funkciók java részét. Erdei egy nagyszerű esettanulmányban mutatja be egy hajdani nagycsalád hálózatosodásának történetét. Az 1930-ban élő nemzedék nagyapjának még 13 gyermeke volt, a városban lakott, s ha a tanyára látogatott, a gyermekek kézcsókkal fogadták. Az ő fia már nem volt patriarcha, de 9 gyermekét szigorúan és ellentmondást nem tűrve irányította. A harmadik nemzedék tagjai modern, nukleáris családokban élnek, többen már el is váltak, ami a korábbi nemzedékek esetében ugyanolyan elképzelhetetlen volt, mint a Holdra lépés.

A társadalmi szerkezet Erdei által leírt változása tökéletesen példázza azt, amit Gellner jóval később „szociális entrópiának” nevezett: „a különemű és zárt autonóm rendi csoportok elvesztik indokoltságukat, és régi határaik fölött a társadalom egyneművé és egyetlen szuverén hatásterületté fejlődik. Elmosódik normatív osztottsága, s ami rétegződés mégis fennmarad, az már térbeli, történeti, tehát esetleges különállás: osztály, mely minden pillanatban megszűnhet és meg is kíván szűnni” (Erdei 1984, 388.).

A társadalmi struktúra dinamikus egyensúlyi állapotára mi sem jellemzőbb, mint hogy senki sincs fix helyen. A felemelkedés és süllyedés mindenki számára lehetőség, az egyik számára vágy, a másik számára félelem forrása. Rendkívül életszerű leírásokat kap az olvasó a polgárságról, melynek tagjai jellemző módon „negatív identitással” („se nem dzsentrí, se nem paraszti, se nem zsidó”) élik meg a polgári státust. A polgár vagy „úr” vagy „zsidósan európai polgár” akar lenni, s ha egyik sem megy, a „parasztságba visszaeső cívis” lesz belőle. Ők azok, akik „vacsora után nem isznak feketét, csak bort, könyvet ritkán olvasnak, s akkor is nem problémásokot, kedvelik a tágas szőlőkerteket, s kultúrájuk az étkezésben a legerősebb” (Erdei 1984, 391.). Figyelemre méltó, hogy Erdei a korban felettébb ritka „angolszász” kultúra fogalmat használja, mely az élet minden szegletét átfogja (Tylor 1871).

Hasonlóan színes a kispolgári réteg leírása, melybe beletartozik a kisgazda, a birtokos hagymakertész, a zsidó kispolgár, az értelmiségi, a kereskedő és az iparos kispolgárság.

Csak sajnálhatjuk, hogy a kor szociológiai adatfelvételi technikái nem tették lehetővé az életmód változóinak megragadását a kispolgárság szociológiailag pontosan meghatározott egyes alcsoportjainak esetében. Bár a kvantitatív eredmények feltehetően nem sokban különböztek volna azoktól a Kosztolányi eszén iskolázott kisvárosi életmódmintáktól, amelyeket az egyes alcsoportok jellemzői esetén kaptunk. A paraszt-metamorfózison átessett kisgazda klubéletet él a városban. A kisbirtokos hagymakertész igazán csak a szabadság eszmei világában érzi jól magát, s a Kossuth-párt fő támasza. Az értelmiségi kispolgár a divatot követi, de divatos ruhát csak vasárnap visel. A zsidó kispolgár nagyapja még rongyszedő vagy piaci árus volt, apja már biztos vállalat tulajdonosa, amit az utód folytat. „Szívükben liberálisak, tehát a Kossuth-párt a legszimpatikusabb nekik, de gátlás nélkül szavaznak a NEP-re, ha az előnyösebb. Makón élnek, de nem életük és haláluk földje ez a város, hanem csak alkalom” (Erdei 1984, 393.). Ha tudta volna a szerző, hogy mennyire eltalálta az igazat, talán le sem írta volna e sorokat.

A harmadik rész címe „A makói társadalom élete.” Ez a rész a modernizáció társadalom-lélektani következményeinek katalógusaként is olvasható. Az alap az egyensúly elvesztése, amely az élet minden dimenziójára kihat. Megváltozik a „bűn” (mai szóval anómia) természete. Korábban ami bűn volt a csoporton belül, erénynek számított, ha urak ellen tették. Innen Rózsa Sándor kultusza. A normatív értékelés egysége azonban megszűnt, a „társadalomnak atomjaira való bomlása szétrombolta az ellenőrzés közösségét is” (Erdei 1984, 411.). Nagyszerű észrevétel, amely az anómia klasszikus megfogalmazása is lehetne: „Nincs többé a régi szigorú ellenőrzés, viszont nincs kialakulva a polgári társadalom sajátos ellenőrzési formája sem” (Erdei 1984, 411.). A szöveget uralják a „zavar”, a „pusztítás”, a „bomlás”, a „süllyedés”, a „válság” trópusai, amelyek mintha azt sugallnák, hogy a hiábavalóság kísértete járja át Makó társadalmát. „Hiába alakul át a társadalom

szerkezete az egységesülés felé, hiába igényli minden réteg a fölszín polgári szintjének levegőjét, és hiába vetíti előre képét a jövőendő az ünnep mulandó alkalmaival, a gazdasági korlátozottság, ellenállás minden törekvést megghiúsít”. Mintha a végzet állna Makó (s vele talán egész Magyarország) útjába. Nem lesz, ami lehetne. S aki Erdei társadalomleírását 2011-ben olvassa, tudja, hogy nem is lett.

(Ez a cikk jelentősen bővített változata az előadásnak, amelyre Erdei Ferenc születésének 100. évfordulója alkalmából 2010. december 3-án Kecskeméten került sor.)

Irodalom

- Bognár B. (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Loisir, Budapest
- Erdei F. (1984): *Történelem és társadalomkutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gyáni G. (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 3–4., 221–231.
- H. Soós M. (szerk.) (1991): *Levelezés köz- és magánügyben, 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Magvető, Budapest
- Huszár T. (1979): Tudós és politikus Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: Huszár T.: *Történelem és szociológia*. Magvető, Budapest, 249–551.
- Kolosi T. (1987): *Tagolt társadalom*. Gondolat, Budapest
- Kövér Gy., Gyáni G. (1998): *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. Osiris, Budapest
- Kovách I. (1991): A polgárosodás-fogalom értelmezéséhez. *Századvég*, 2–3., 217–229.
- Kovách I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kulcsár K. (1984): Utószó. In: Erdei F.: *Történelem és társadalomkutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 471–482.
- Kulcsár K. (1988): *Erdei Ferenc*. Akadémiai Kiadó, Budapest (A múlt magyar tudósai)
- Lakatos L. (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Némédi, D. (1985): A „parasztmetamorphosis” vizsgálata: Erdei korai elméletei. In: *Népi szociográfia*. Gondolat, Budapest, 158–178.
- Szelényi I. (1990): *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Tylor, E. B. (1871): *Primitive culture* (új kiadás: 2010, Cambridge University Press)